

Kvantitatív kutatási módszer és az erdélyi urbanizáció

Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2001. (Atelier füzetek, 2.)

Az erdélyi városokról Makkai László 1940-ben megjelent kötete óta nem született átfogó munka, de még résztanulmányokban sem bővelkedünk. A gyér természetű említésre méltó Paul Niedermaiernek a középkori erdélyi városokat urbanisztikai szempontból tárgyaló könyve.¹ Ugyancsak a középkori erdélyi városokról szól Carl Göllnernek, a nagyszebeni Társadalomtudományi Kutatóintézet egykori igazgatójának megjelent alkotása, amely azonban nem eredeti kutatásokra épült, és inkább tekinthető tudománynépszerűsítő jellegűnek.²

Az erdélyi magyar történetírás hosszú ideig elhanyagolta a várostörténet-írást, inkább a falu, a parasztság múltjára koncentrált. A 18. század és a 19. század első felében a városi népesség alakulását, a városfejlődés néhány kérdését Csetri Elek és Imreh István vázolták fel egy tanulmányban, később azonban ők sem folytattak ilyen irányú kutatásokat.³ Az erdélyi polgárosodás és urbanizáció kérdéskörével behatóbban Egyed Ákos foglalkozott, főképp a dualizmuskori iparosodás és a városfejlő-

dés kérdéseit illetően.⁴ Az erdélyi városokról legutóbb megjelent tanulmánykötet⁵ jól mutatja a várostörténet-írás terén megnyilvánuló hiányosságokat. A kötet tanulmányainak heterogenitása is jelzi, hogy egyrészt kevés az idevágó kutatás, másrészt fogalmilag, módszertanilag és színvonalukban is nagyon eltérnek a különböző írók.

A magyarországi várostörténeti munkákban vagy a nagyobb összefoglalásokban, kézikönyvekben az erdélyi városok csak érintőlegesen, jobbára csak példaként szerepelnek. A legátfogóbb kép a három kötetes Erdély története lapjain található Trócsányi Zsolt, Miskolczi Ambrus és Szász Zoltán összefoglalása nyomán.⁶ A szerzők azonban az általános irányvonalak bemutatása és érdekes felvetések mellett – kellő előtanulmányok hiányában – csak nagy vonalakban vázolhatták a városodás, illetve városiasodás bonyolult kérdéseit.

E rövid historiográfiai vázlat is érzékelteti, hogy mennyi fehér folt van még az erdélyi városok történetét illetően. Sonkoly Gábor is tudatában volt ennek, amikor kutatásait elkezdte; jó egy évtized kutatómun-

¹ Niedermaier, Paul: *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*. Bukarest, 1979. Újabb munkáit azonban, amelyekben a tatárjárás előtti Erdély városaira nézve a kora újkori telekszerkezet alapján vont le következtetéseket, módszertani szempontból sok kritika érte.

² Göllner, Carl: *Siebenbürgische Städte im Mittelalter*. Bukarest, 1971.

³ Csetri, Alexa – Imreh, Ștefan: *Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786–1848)*. In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica*. 1966. Fasc. 2.

⁴ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest 1981; Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I–II. Csíkszereda, 1997.

⁵ *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerkesztette: Pál Judit és Fleisz János. Csíkszereda, 2001.

⁶ *Erdély története három kötetben*. Főszerkesztő: Köpeczi Béla. Budapest, 1987. Ezen belül: Trócsányi Zsolt: *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770)*. 999.; Trócsányi Zsolt: *Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830)*. 1060–1061.; Miskolczi Ambrus: *Erdély a reformkorban (1830–1848)*. 1231–1241.; Szász Zoltán: *Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. 1604–1623*.

kájának az eredménye ez a könyv, a szerző doktori disszertációjának átdolgozott változata. Sonkoly három kérdéscsoport vizsgálatát tűzte ki célul: Létezett-e az Erdélyi Nagyfejedelemségben önálló városrendszer? Mi tekinthető városnak és mennyire használhatók a különböző városdefiníciók? És végül: hogyan adaptálja a hagyományait őrző város az egységesítő jogi, gazdasági, kulturális, társadalmi tendenciákat?

A bevezető fejezet, amelyben a fogalmakat tisztázza és a kérdés történetírását vázolja, a szerző rendkívül alapos tájékozottságát mutatja a nemzetközi szakirodalomban, valóságos kis historiográfiai esszé. Az erdélyi városokra nézve átveszi a történetírásban meghonosodott felosztást a három rendi nemzet alapján: magyar, székely és szász városokról beszél. Erőltetettnek érzem azonban, amikor a foxi modell alapján a csoportosítás elveként az adminisztratív/kontinentális, illetve lineáris/tengeri jegyekről beszél. Ez talán valamennyire találó lehet a 15–17. századi állapotokra, de a 18–19. század esetében a távolsági kereskedelem szerepe visszaszorult, illetve a szász polgárok egyre inkább kiszorultak belőle, és jórészt átment az örmény, görög, macedoromán stb. eredetű kereskedőréteg kezébe, akik már nem csak a nagyobb szász városokban laktak. Végző soron a foxi modell alkalmazása nem hoz új eredményeket, hiszen ezzel a már elfogadott csoportosítást támasztja alá. Sokkal termékenyebbnek bizonyul az összehasonlítás a Mack Walker által inkubátorként jellemzett német birodalmi városokkal.

Sonkoly Gábor korábbi publikációi már jelezték sokoldalú érdeklődését. Kutatásaiban sikerrel törekedett a kvantitatív módszerek alkalmazására is, amelyek a magyar történetírásban soha nem váltak igazán népszerűvé. Sonkoly itt is érdekes kísérletre vállalkozik: kvantitatív módszerek segítségével akarja kimutatni, hogy a jogi, illetve a demográfiai városdefiníció hogyan viszonyul egymáshoz, mennyire megbízhatóak, és beszélhetünk-e a vizsgált korszakban erdélyi városról. Ennek során elsőként a *rank-size* elosztás módszerét alkalmazza. Az első vizsgálati fázisra, amely a várost népességkoncentrációnak tekinti, a módsze-

rek és a források alapos, szakavatott elemzése után kerül sor. Nagyon szemléletesen mutatja be, hogy a különböző küszöbértékek elfogadása mennyire befolyásolja az elemzést, az urbanizációs trendek értékelését.

Sonkoly a nemzetközi szakirodalomban használt értékek közül itt a legalacsonyabbat fogadja el: az adatbázis minden 2000 főnél népesebb települést tartalmaz. Forrásai az Acsády-féle összeírás az 1720-as évek elejéről, az 1750. évi általános adóösszeírás, a II. József idejében (1786) készített első népszámlálás, valamint az 1850. és 1857. évi népszámlálások. Ennek alapján a következő kép bontakozik ki: a 18. század elején a „szász” városok dominanciája a jellemző, azaz a szász egyetem területén található a demográfiai értelemben számított városok mintegy háromnegyede, és egyedül a Szászföld rendelkezett tagolt városhierarchiával. A szerző két „városraj”-ról is beszél Brassó, illetve Nagyszeben környékén, így a két nagy szász város és környéke a „városlakók” felét tömörítette volna. A kijelentés jól mutatja a fent említett módszerrel készült elemzés gyengéit, hiszen itt többségében olyan településekről van szó – mint Resinár vagy Szelistye –, ahol jellegzetes transzhumáló pásztorkodást folytató és a népi kultúra hagyományait hosszú ideig őrző román lakosság élt; őket „városlakó”-nak minősíteni csak a fogalmak átdefinálásával lehet. A szerző nagyon helyesen hangsúlyozta néhány oldallal korábban, hogy az erdélyi település-szerkezet, a demográfiai és migrációs viszonyok ismerete nagyban segít abban, hogy az urbanizációról megfelelő képet alkothassunk. Ugyanez vonatkozik az 1750. évi állapotok elemzésekor az érchegyeségi „városraj”-ra is (vagy később a gyergyószékire 1850-ben). Három örmény település azonban, amely szintén ekkor került be a városállományba, már kétségkívül a városodás fontos tényezőivel rendelkezett. 1786-ra tovább folytatódott a lassú eltolódás: csökkent a „szász” és nőtt a vármegyei, azaz „magyar” városnak minősülő települések aránya. A megfelelő demográfiai források hiánya indokolja a meglehetősen nagy ugrást, a következő vizsgálat az 1850. évi népszámlálás adatain alapul. Megtartva a 2000-es

küszöbértéket, a városállomány jelentős gyarapodást mutat, különösen szembetűnő ez az addig nagymértékben városhiányos Székelyföldön, de Észak-Erdélyben is sokkal egyenletesebben helyezkednek el városok. A fejezet mérlege, hogy Erdélyben nem alakult ki városrendszer. A városállomány – amely viszonylag stabil volt – ötvenévente megkétszereződött. Az állománybővülés azonban leginkább a kisvárosokat érintette, ezeket azonban nem választotta el éles határ az átmeneti településektől. A 19. század közepére a városok sokkal egyenletesebben hálózták be Erdélyt, mint a 18. század elején. Míg a 18. század elején a Szászföld dominált, addig a 19. század közepére kiegyenlítődtől a helyzet, és a „magyar” és „székely” városok is egyre nagyobb arányban képviseltették magukat a városállományban.

A vizsgálat egyben rámutat a népességszámnak mint urbanizációs mutatónak a gyengéire is. A merev küszöb alkalmazása téves következtetések levonására vezethet, lásd a fenti példákat vagy Csíkszentdomokosnak a székely városok közé való sorolása. Éppen ezért a szerző a következő fejezetben egy kétszemponútú elemzésre vállalkozik: az adatbázis összeállításánál most már a jogi definíciót, az adott település kiváltságait figyelembe veszi. Így most a 2000-es küszöb alatt található, de városi kiváltságokkal rendelkező települések is bekerültek az adatbázisba, ha elérték a küszöbérték felét, míg az egyszerű községek számára egy megemelt küszöbértéket fogadott el. Az igen bonyolult erdélyi kiváltságok rendszerén a szerző úgy kíván úrrá lenni, hogy az összeírások besorolását tekintve mérvadóknak, és jogállás szempontjából nem tesz különbséget a kiváltságos városok között, egyetlen kategóriába sorolja be őket. Ez elfogadható szempont az adatbázis építésének megkönnyítése érdekében, de nyilvánvalóan a szabad királyi városi rang sokkal jobban segítette a helység fejlődését, mint egy egyszerű mezővárosi státusz. A székely városok – Marosvásárhely kivételével – a szerző szerint „a magyar vármegyék mezővárosaival megfeleltethetők”. A szövegből ugyan nem derül ki, hogy pon-

tosan milyen helységekre gondol, de mivel 10–12 településről beszél, ezek között többféle jogállás is előfordul. Ezek egy része taxás hely lévén széles körű kiváltságokkal rendelkezett, többek között az országgyűlésen is képviseltette magát; ezek összemosása a földesúri joghatóság alatt levő mezővárosokkal nem szerencsés. Egy későbbi fejezetben (122.) Szentgyházafalut a nemes városok közé sorolja – bár kihagyja az adatbázisból – mivel önálló képvisellettél rendelkezett a diétán. Ezen az alapon tehát a többi taxás helyet is annak lehetett volna tekinteni, bár ezek nem voltak nemes városok az erdélyi jogrend szerint. A bíraskodást illetően is bonyolultabb a helyzet: a fejedelemség idején többüket is kivették a széki bíraskodás hatásköréből. Később ugyan bíraskodási autonómiájuknak csak töredékét tudták megmenteni, de némelyik városban másodfokon is a városi tanács, illetve esküdt közönség volt az illetékes, csak azután fellebbeztek a székhez, máshol pedig végig vita folyt a szék illetékességéről.⁷

Az így összeállított adatbázis alapján kapott kép a korszak elején nagymértékben megegyezik a csak demográfiai szempontú elemzéssel, a későbbiekben azonban egyre több a különbség. A finomítások közé tartozik, hogy a 18. század elején marad ugyan a szász városok dominanciája, de a vármegyék és a székely székek területén is megjelennek az „urbanizáció kis magjai” – ahogy nagyon szemléletesen nevezi őket a szerző. A 18. század közepére megerősödnek a „magyar” városok, 1786-ra pedig a középvárosok között is megszűnik ezek dominanciája. Érdekesek az adatok a demográfiai trendeket illetően is: amíg a 18. században Erdély legnépesebb településeinek kevesebb, mint egyharmada nem rendelkezik kiváltságokkal, addig 1857-ben már 56%-uk. A 19. század közepére újra megjelennek a szász városok, amelyek erőteljesebben növekedtek a század első felében, mint a magyarok. A székely városok jelentősége is megnövekszik ebben az időszakban, bár nem olyan

⁷ Lásd erre Pál-Antal Sándor: Székely önkormányzat-történet. Marosvásárhely, 2002. 208–293.

mértékben, mint ahogy ezt az előző elemzés sejtette. A városi jogállás mutatóként való alkalmazása tehát inkább csak finomította a demográfai szempontú elemzésből kibontakozó képet. Ennek során felmerül a megnövekedett agrárnépesség problémája, és a szerző megállapítja, hogy „a felduzzadt falvak valószínűleg nem válnak kisvárosokká” – Erdélyben tehát továbbra is hiány volt kisvárosokból.

Sonkoly felveti ezek után a kérdést: központ-e a népességkoncentráció? Tehát egy újabb, funkcionalista szempontú megközelítésre történik kísérlet az 1750. évi általános összeírás alapján. Az összeírás nyomán a városok foglalkozási szerkezetét tárja fel, vizsgálva a nem agrárjellegű foglalkozások arányát és tagoltságát. Érdekes, hogy a Sonkoly által kiszámított lokációs koefficiens szerinti rangsor csaknem teljesen egybeesik a korabeli classificációban meghatározott városhierarchiával; ez a 18. századi bürokraták munkájának a pontosságát is dicséri. Az természetes, hogy szoros összefüggés van a városok nagysága és központisága között: minél nagyobb egy város, annál valószínűbb, hogy központi funkciókat tölt be, bár a nagyobb népességkoncentráció nem feltétlenül központot jelöl. A vizsgálat azt is megerősíti, hogy a távolsági kereskedelem mellett a kézműves iparnak, a helyi kereslet kielégítésének van nagy szerepe az urbanizációban. Amíg a kereskedők száma és a központiság között gyakorlatilag nincs kapcsolat, addig a kézművesek száma és a központiság között szoros a korreláció. Érdekes a népességi és a központisági mutatók alapján kialakult rangsor összevetése. Ez a nagyobb városok esetében nagyjából megegyezik, de a kisvárosoknál rámutat néhány jelentőségre. Például Kézdivásárhely, Dés vagy Szászrégen egy amúgy város-hiányos régióban jelentős kézműves központok voltak és fontos központi szerepkört töltöttek be.

A fenti tanulságok levonása egy újabb adatbázis összeállítására serkentették a szerzőt. Az újabb elemzésben négyféle szempontot érvényesített: a jogi, a funkcionalista, a demográfiai és a szociológiai megközelítést ötvözte. A különböző hierarchiák

időbeli változásai révén pedig egyrészt egy adott városnak a rendszeren belüli szerepének módosulását, másrészt ennek belső változásait kívánta megragadni. A harmadik adatbázisban tehát figyelembe veszi a települések lélekszámát, a kiváltságokat, a közigazgatási szerepkört, a kézművesek és kereskedők arányát (illetve a már említett lokációs koefficiens), valamint az idegenek arányát. Az adatok kódolása alapján számítja ki a „városiasodottsági mutatókat” és alakítja ki a települések öt csoportját a „teljesen” várositól az egyáltalán nem városiig.

A különböző mutatók összefüggéseit vizsgálva az derül ki, hogy az állomány csúcán szoros összefüggés figyelhető meg a népesség, a központiság és a jogállás között, ez azonban lefelé haladva egyre csökken. A kézművesek és kereskedők aránya nem tükrözi a kialakult hierarchiát, viszont a kézművesipar termelésének jellege tükrözi a település várorendszeren belül elfoglalt helyét. Az 1750-es adatok alapján a kiváltságos városoknak kevesebb mint fele, a küszöbértéknél nagyobb népességkoncentrációknak pedig kevesebb mint egyharmada minősül a komplex elemzés alapján városnak. Ez tehát mutatja, hogy a funkcionalista és a szociológiai megközelítés sokkal megbízhatóbb képet ad, mint a demográfiai vagy a jogi. Az 1786-os helyzet azonban csak részben igazolja vissza a fenti megállapításokat: a városi mutató által kialakított sorrend eltér az egyes mutatók alapján felállított hierarchiától, leginkább a közigazgatási központi szerepkörrel állva szoros korrelációban. A városiaság másik fontos jegye a társadalmi szerkezet. Ez a vizsgálat is kimutatja az erdélyi városállomány nagyfokú stabilitását. A harmadik vizsgálat az 1857. évi népszámlálás adatai alapján történik. Itt ismét kimutatható az a szoros korreláció a városi mutató szerinti hierarchia és az egyes részelemek között, viszont a jogi szempont szerepe tovább csökken, ennél már a demográfiai mutató is megbízhatóbbnak látszik. Az előző időponthoz képest a kisvárosok jelentős mértékben városiasodtak: nemcsak megnövekedtek, hanem központi szerepkörük is kitágult. Akárcsak másutt, a városok növekedése itt is erősen függött

a bevándorlástól. Ha a folyamatokra tekintünk – vonja le a következtetést Sonkoly –, akkor bár a 18. század második felében jelentősebb volt a városok növekedése, a 19. század első felében fontos strukturális átalakulás ment végbe. A legtöbb város helyzete alig változott egy évszázad alatt, ez megint csak a városállomány állandóságára mutat rá, bár Sonkoly Gábor hangsúlyozza, hogy a formai állandóság valószínűleg tartalmi változást feltételez. A gyengülő jelentőségű városok között főként kisebb, zártabb szász városokat és jelentőségüket veszítő bányásztelepüléseket találunk. A szerző Torockó és Vízakna, illetve a legfejlettebb városok példáján mutatja be, hogy hogyan használhatjuk a módszert az egyes települések fejlődésének vizsgálatára. Végül a kapott eredményeket összeveti egy 1842-ből származó vásárlajstrommal. A jelentős vásárral rendelkező helységek kevés kivétellel szerepelnek a komplex adatbázisban.

Az érdekes következtetések ellenére a fent bemutatott vizsgálat nem elsősorban eredményeivel, hanem inkább következetesen végigvitt módszertani „bemutatójával” hoz újat. Következtetései megerősítik a három kötetes Erdély történetében Miskolczy Ambrus által felvázolt képet, amelyből Sonkoly Gábor is inspirálódott, és amelyre munkája során többször hivatkozik. Módszertani újításai mellett elsősorban kérdésfelvetései hatnak – remélhetőleg – termékenyítően a további kutatásokra.

Az utolsó fejezetben egy „mélyfúrás” végez a szerző. A kolozsvári státutumvita (1790–1848) kapcsán, amely a városi alkotmányok a központi hatalom utasítása szerinti módosítása körül zajlott, a polgári közvélemény kialakulását mutatja be. A városi kiváltságok megőrzéséért, illetve a polgárjog kiszélesítéséért folytatott harcban formálódik ez a közvélemény, és egyre szélesebb rétegek kapcsolódnak be az eszmecserébe. Kolozsvár urbanizációs sikeréhez a 19. században az is hozzájárult, hogy önállóságát megőrizve sikerült „nemzeti kulturális központtá” válnia. A szerző a korabeli iratanyag segítségével bemutatja a „haza” fogalmának átalakulását is. A „kishaza” vizsgálata révén Sonkoly Gábor a kvantita-

tív (de nem csak ilyen) módszerek révén összemósódó városok egyéniségét kívánja bemutatni. A fejezet egy önmagában véve nagyon érdekes tanulmány, de – érzésem szerint – a szerző indoklása ellenére sem illeszkedik szervesen a könyv egészébe.

A kötet végén található nagyszámú táblázat és térkép segíti a szöveg jobb megértését. Célszerűtlen volna viszont a lábjegyzetek egységesítése. A számítógépes szerkesztés buktatójaként több helyen a francia változathoz átvett lábjegyzetek maradtak bent a magyar szövegben is, így például Deák Ernő munkájának kiadási helyeként Vienne szerepel Wien helyett (144.), de Vries köteténél Londre stb., a kötetek rövidítése hol „t.” (lásd a három kötetes Erdély történetének a III. kötetére a 145. oldalon), hol „vol.”, hol meg egyszerűen csak a kötet-szám.

Mindent összevetve, Sonkoly Gábor könyve nemcsak hiánypótló, hanem igen érdekes olvasmány is. Bár az előszóban szabadkozik a szerző, hogy a „divatjamúlt” kvantitatív módszereket használja, ez azonban inkább üdvözlendő, hiszen az ebből adódó lehetőségeket még egyáltalán nem használta ki a magyar történetírás. A használt források is kínálkoztak egy ilyenszerű elemzésre, és úgy érzem, Sonkolynak éppen kiváló felkészültsége és tájékozottsága révén sikerült elkerülnie az ebben rejlő buktatókat. Izgalmas nyomon követni, ahogy az újabb és újabb elemzés nyomán az urbanizációról alkotott kép alakul, egyre árnyaltabbá válik. Akár ha egy prizma néznénk, a definíciótól függően újra és újra átalakul az erdélyi urbanizáció modellje. Történelmi szemináriumokon kiválóan használható Sonkoly munkája annak szemléltetésére, mennyire a megválasztott módszertől és értelmezési paradigmától függnek a kapott eredmények. Csak egy példa: a városállomány növekedése az egyszempontú elemzés szerint a 18. század eleje és a 19. század közepe között mintegy 9,5-szeres, a kétszempontú elemzés esetében csak 1,3-szoros, míg az ötszempontú komplexebb vizsgálat szerint 1,1-szeres. Vagy a népességközöb függvényében Erdély hol városokban igen szegény területként jelenik meg, amely

gyorsan urbanizálódik (5000 fős küszöb esetében), hol meg eredetileg városokban gazdag régióként, amely éppen a vizsgált korszakban marad le Európa fejlettebb részétől (3000-es, illetve 10 ezres határérték). Ez rávilágít a módszertani buktatókra, valamint az összehasonlítás nehézségeire is. A szerző a következtetésekben maga is a végletekig relativizál: „A mind összetettebb városdefiníció tehát mind a szinkron, mind a diakrón összehasonlítás jogosságát kérdésessé tette. Mindez felveti annak a kérdését, hogy mennyiben jogos egy újkori városállomány hosszú időtartamra vonatkozó elemzése.”⁸ Az elemzések során is megfigyelhető ez az attitűd: vitára ingerlő kijelentéseit sorra önmaga kérdőjelezi meg, relativizálja,

így kevés teret hagy a kritika számára. A felteht kérdésekre tehát csak részben kapunk választ, helyette újabb kérdéseket találunk, de kárpótol érte a sok érdekes felvetés, a szerző kiváló tájékozottsága, a kérdés sokoldalú megvilágítása. Azt majd az esettanulmányoknak kell eldönteniük, hogy az erdélyi urbanizáció itt felvázolt modellje mennyiben szorul módosításokra. Fontos, hiánypótló és – nem utolsósorban – érdekesítő könyv tehát a Sonkoly Gáboré, amely megkerülhetetlen mindenki számára, aki az erdélyi városok történetével foglalkozik.

Pál Judit

⁸ Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században. Budapest, 2001. Atelier füzetek, 2. 161.